

6. Ткаченко О.Г. Стимулювання навчально-пізнавальної діяльності учнівської молоді як науково-педагогічна проблема / О.Г. Ткаченко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / [редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 49. – С. 286–290.

7. Шуман В.П. Актуальные вопросы дидактики (Проблема стимулирования познавательной деятельности) / В.П. Шуман. – Владимир : Владимирский гос. пед. ин-т, 1974. – 109 с.

ТАЛАНОВА Ж.В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ В ПРОЦЕСІ РЕФОРМ УПРОДОВЖ 1987–2008 РОКІВ: ДОСВІД ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

Метою статті є аналіз змісту основних напрямів перебудови вищої освіти в 1987 р. та їх впливу на сучасну систему підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в умовах інтеграції в європейські простори вищої освіти та досліджень.

Трансформаційний період підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні впродовж 1987–2008 рр. обрано на таких підставах.

Наприкінці зазначеного періоду, а саме після приєднання країни у 2005 р. до Болонського процесу, як ніколи актуалізувалася проблема інтеграції до 2010 р. національної системи такої підготовки в європейські простори вищої освіти та досліджень [26; 31], а відтак, суттєвої і в стислі строки перебудови цієї системи [1; 2; 14; 17; 21; 22]. Адже остання за принципами організації і за змістом у ряді випадків не узгоджується з вимогами як євроінтеграційних, так і глобалізаційних перетворень [1; 6–8; 19–21; 23; 24].

Що стосується середини розгляданого періоду, то якраз у 1997 р. остаточно оформилася Міжнародна стандартна класифікація освіти (далі – МСКО) чинної версії, що виступає потужним (в Україні й досі недооціненим) методологічним і методичним апаратом як розуміння освіти, так і її статистичного опису [30]. Зокрема, МСКО, яку взяли на озброєння та понад десять років успішно використовують ЮНЕСКО, Організація економічного співробітництва та розвитку, Європейський Союз, дає змогу чітко ідентифікувати місце підготовки персоналу вищої кваліфікації в освітній сфері [25; 27–30].

Часові рамки початку періоду, що розглядається, передовсім зумовлені проведенням у цей час (1987 р.) найрадикальнішої з реформ вищої освіти кінця радянської доби [12]. За великим рахунком, існуюча модель підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру і докторантуру спирається у своїй основі на нормативні вимоги згаданої реформи з певними подальшими вдосконаленнями в роки незалежності України [3–5; 10; 13; 15; 16]. Нарешті, розгляд пореформених змін у системі підготовки найбільш кваліфікованого персоналу за досить тривалий дводекадний період дає змогу встановити провідні тенденції розвитку зазначеної підготовки і краще з'ясувати рівень її готовності до назрілих змін у сучасних умовах.

Основні напрями перебудови вищої освіти, які були визначені керівними органами Радянського Союзу у 1987 р., зокрема стосовно підготовки наукового та науково-педагогічного персоналу вищої кваліфікації, і які здебільшого подібні до сучасних проблем [1; 6–8; 19–21; 23; 24], між іншим, передбачали таке [12].

По-перше, це ґрунтовний аналіз ситуації, яка склалася, та причин, що її зумовили. “Кваліфікація, компетентність кадрів”, як тоді визнавалося, багато в чому визначають суспільний прогрес [12, с. 3]. Водночас у вищій освіті виявилось переважання “екстенсивних шляхів розвитку”, який “не супроводжувався належним підвищенням якості ... підготовки” фахівців. “Рівень навчання і виховання, науково-дослідної діяльності у вищій школі не повною мірою” відповідав вимогам часу. “Відомчі і містечкові інтереси викликали розпорошення в підготовці кадрів... Затягнулося становлення великої кількості нових вузів.” [12, с. 4]. Крім того, “серйозно відстала матеріальна база”, а “рівень оплати праці у вищій школі” не стимулював “залучення... до педагогічної роботи” “великих фахівців народного господарства і вчених” [12, с. 6].

По-друге, ставилося завдання глибокої перебудови вищої освіти як “найважливішого”, “довгострокового”, дієвого фактора розвитку суспільства, науково-технічного прогресу, формування їх кадрових ресурсів [12, с. 7–8].

По-третє, серед основних напрямів перебудови виокремлювався всебічний “розвиток вузівської науки” як основи “поліпшення підготовки фахівців”, важливого резерву “прискорення науково-технічного прогресу”. Передбачалося “підвищити вклад вузівської науки у вирішення завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни”, “активно використовувати переваги вищої школи, насамперед концентрацію ... учених різного профілю”, посилити зв’язок “вузівської, академічної і галузевої науки”, “забезпечити єдність наукової і навчальної роботи, широке залучення студентів до досліджень, підвищення на цій основі якості підготовки фахівців”. Вважалося за необхідне “суттєво розширити масштаби наукових досліджень і розробок, що проводяться вузами”. Для цього “вимагалось збільшити у два-три рази обсяги фундаментальних досліджень та приблизно в тричотири рази – конструкторсько-технологічних та дослідно-експериментальних робіт” [12, с. 24].

По-четверте, важливим напрямом перебудови також називалося, обґрунтовувалося та підкріплювалося заходами поліпшення “якісного складу науково-педагогічних і наукових кадрів – вирішального фактора піднесення вищої освіти та наукових досліджень” [12, с. 26].

Визнавалося доцільним розширити “підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів через аспірантуру, переважно з відривом від виробництва”, “збільшити її масштаби”, удосконалити “відбір в аспірантуру здібної молоді”. Планувалося підняти “роль аспірантури в науково-теоретичній, світоглядній та психолого-педагогічній підготовці наукових кадрів”, запровадити для успішних випускників “кваліфікаційне звання фахівця-дослідника”, сконцентрувати “тематику дисертаційних досліджень на пріоритетних напрямках науки і техніки” [12, с. 26].

Уважалося доцільним “створення докторантури при провідних вищих навчальних закладах, академічних та галузевих наукових установах”, направлення “до неї кандидатів наук, які мають творчі досягнення та достатній науковий доробок за обраною темою” [12, с. 27].

Передбачалося вдосконалити “порядок присудження вчених ступенів та присвоєння вчених звань”, вирішення “питань про присвоєння звань професора і доцента працівникам вищих навчальних закладів передати Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР” [12, с. 27], а також підвищити “заробітну плату працівникам вищих навчальних закладів, посилити матеріальне стимулювання викладацької праці”, здійснити “заходи з підвищення пенсійного забезпечення професорів і доцентів вузів” [12, с. 28].

По-п'яте, уважалося за потрібне вдосконалити управління вищою школою – “поліпшити централізоване керівництво системою підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів у поєднанні з розширенням демократичних начал управління, самостійності та творчої ініціативи навчальних закладів”, виключити “дріб'язкову регламентацію” їх діяльності, посилити “відповідальність учених рад вузів у вирішенні питань атестації науково-педагогічних кадрів”. Необхідно було “підвищити роль Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР у реалізації єдиної державної політики ..., зосередити його увагу на вирішенні кардинальних питань розвитку”, удосконалити номенклатури “спеціальностей і змісту освіти”, здійсненні “регулювання масштабів підготовки фахівців та наукових досліджень у вузах різного підпорядкування”, виконанні контрольних функцій [12, с. 32, 33]. Запроваджувалася періодична “атестація вузів”, за результатами якої мали “регулюватися номенклатура та обсяги підготовки фахівців”. Першочерговим обов'язком усіх органів управління було визнано “у найкоротші строки розібратися із станом та діяльністю кожного вузу”, поліпшити “планування підготовки ... фахівців, наукових та науково-педагогічних працівників ... у першу чергу за пріоритетними напрямками науково-технічного прогресу” [12, с. 34, 35].

По-шосте, визнавалася важливість посилення “кооперації вищих навчальних закладів соціалістичних країн з метою проведення узгодженої науково-технічної політики, насамперед у кадровому забезпеченні та реалізації Комплексної програми науково-технічного прогресу країн – членів РЕВ до 2000 року”. На особливу увагу заслуговував “обмін досвідом і поглиблення взаємодії в галузі підготовки висококваліфікованих кадрів, здійснення спільних науково-дослідних робіт” [12, с. 36].

Наведений неповний перелік основних напрямів та відповідних завдань засвідчує, що переважна більшість з них залишились злободенними і сьогодні [1; 6–8; 19–21; 23; 24].

Для реалізації основних напрямів перебудови у 1987 р. було прийнято ряд відповідних постанов Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР, що мали імперативний характер [12, с. 38]. Приміром, формулювалося завдання “ужити в 1987–1988 рр. відповідних заходів з упорядкування існуючої мережі навчальних закладів, скасування ряду вузів, філіалів, факультетів, кафедр і лабораторій, навчально-консультаційних пунктів, що не мають кваліфікованих науково-педагогічних кадрів та необхідної навчально-лабораторної бази” [12, с. 53].

У відповідній постанові “Про заходи з поліпшення підготовки та використання науково-педагогічних і наукових кадрів” (1987 р.) по суті було закладено засади формування та функціонування сучасної системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру та докторантуру, яка (система) в основних рисах збереглася до цього часу. Ставилося завдання здійснити перебудову підготовки таких кадрів, розглядаючи її (що принципово важливо) “як невід'ємну складову єдиної системи безперервної освіти в країні” [12, с. 57].

Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Академії наук СРСР доручалося “перебудувати діяльність аспірантури як основної форми підготовки кадрів до самостійної наукової і педагогічної роботи”. У зв'язку з цим передбачалося [12, с. 57–59]:

– “поряд з поглибленою загальнотеоретичною підготовкою аспірантів та здобувачів ученого ступеня із спеціальних дисциплін, ... філософії, іноземної мови” запровадити “також вивчення педагогіки, психології, економіки, застосування обчислювальної техніки ... й інших дисциплін” із складанням “відповідних екзаменів за місцем навчання”;

– “увести для осіб, які успішно закінчили курс навчання в аспірантурі, кваліфікаційне звання “дослідник” відповідного профілю (інженер-дослідник, економіст-дослідник й інші) з врученням їм диплома та надання переваг при зайнятті посад, що потребують підвищеного рівня підготовки”;

– установити, що “до захисту дисертації допускаються особи, які пройшли повний курс навчання в аспірантурі... або в порядку здобування та виконали самостійну науково-дослідну роботу”;

– “забезпечити переважний розвиток аспірантури з відривом від виробництва, значно підвищити її ефективність”;

– зосередити “підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів у вищих навчальних закладах, наукових установах та організаціях, що мають висококваліфіковані кадри і сучасну лабораторно-дослідну базу”;

– комплектування аспірантури здійснювати на конкурсній основі, “стимулювати вступ до неї здібної молоді, передовсім фахівців, що мають творчі досягнення, а також випускників вузів за рекомендаціями вчених рад, на заочну форму навчання “приймати осіб, які мають досвід педагогічної або дослідної роботи”;

– випускникам аспірантури “час навчання зараховувати до стажу науково-педагогічної роботи”;

– “формувати тематику наукових досліджень аспірантів, виходячи з потреб розвитку народного господарства, науки та культури на основі планів наукових досліджень, що затверджені, вузу або організації”;

– підвищити “відповідальність керівників, учених рад вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ, наукових керівників аспірантів за визначення тем і якісне виконання дисертаційних робіт”;

– “залучати до проведення занять в аспірантурі висококваліфікованих фахівців”.

“З метою вдосконалення підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації – докторів наук, ефективного розроблення актуальних проблем науки, техніки і культури” визнано “доцільним створення докторантури як вищої ступені в єдиній системі безперервної освіти в країні. Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР та Академії наук СРСР за участю зацікавлених міністерств і відомств СРСР запропоновано:

– організувати докторантуру з відривом від виробництва тривалістю підготовки до трьох років при провідних вищих навчальних закладах, наукових установах і організаціях, що мають висококваліфіковані наукові кадри та необхідну дослідну й експериментальну базу;

– направляти в докторантуру кандидатів наук у віці до 40 років, які мають наукові досягнення в обраній галузі, проявили себе перспективними науково-педагогічними працівниками;

– залучати за необхідності як консультантів дисертаційних досліджень провідних учених і фахівців сторонніх організацій і провадити оплату їх праці з розрахунку 50 годин на рік на одного докторанта;

– передбачати за необхідності командировання докторантів у провідні вітчизняні та зарубіжні наукові центри” [12, с. 59, 60].

Докторантам встановлювалась “державна стипендія в розмірі раніше отриманого посадового окладу, але не більше 300 карбованців на місяць”, а строк “навчання в докторантурі” мав зараховуватися “до стажу науково-педагогічної роботи” [12, с. 60].

У постанові спеціально підкреслювалось, що “навчання в аспірантурі, проходження докторантури є відповідними ступенями післявузівської освіти”, ставилося завдання “забезпечити єдність усіх ланок безперервної освіти і наступність різних ступенів підготовки таких кадрів” [12, с. 60]. Таке чітке визначення місця аспірантури і докторантури в освітній системі згодом було втрачене у вітчизняному освітньому законодавстві [3–5]. Це виявляється у відсутності ідентифікації аспірантури і докторантури з певними рівнями освіти, а здобутих кваліфікацій кандидата наук і доктора наук – освітньо-кваліфікаційними рівнями [3–5; 7; 8; 19; 20].

“Загальне керівництво роботою міністерств та відомств з організації підготовки кандидатів та докторів наук” покладалося “на Державний комітет СРСР з науки і техніки спільно з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР”. “Науково-методичне керівництво та контроль за діяльністю аспірантури і докторантури, вирішення питань відкриття та закриття їх у вищих навчальних закладах і галузевих наукових установах та організаціях” покладалося “на Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, а вирішення цих питань у наукових установах Академії наук СРСР і академії наук союзних республік – на Академію наук СРСР” [12, с. 60].

Ставилося завдання “переглянути і затвердити номенклатуру спеціальностей наукових працівників, за якими мала провадитися підготовка докторів і кандидатів наук, відповідно до нового переліку спеціальностей з підготовки спеціалістів з вищою освітою та з урахуванням розвитку новітніх напрямів науки і техніки” [12, с. 60–61]. Слід зауважити, що такої наступності переліків спеціальностей для всіх рівнів (ступенів) безперервної освіти вітчизняне законодавство не передбачає і не вимагає [3–5; 7; 8; 19; 20].

Також постановою визнано за необхідне:

- “переглянути мережу спеціалізованих рад з присудження вчених ступенів доктора і кандидата наук..., маючи на увазі її впорядкування”;
- “підвищити відповідальність спеціалізованих рад – за наукову і практичну значущість дисертаційних робіт; наукових підрозділів, що подають роботу до захисту, – за достовірність досліджень і рівень підготовки дисертантів; опонентів і провідних організацій – за наукову об’єктивність відзвітів на дисертації”;
- встановити “вищу оплату за опонування кандидатської та докторської дисертацій”;
- “спростити порядок подання дисертаційних робіт до захисту і скоротити строки їх розгляду”;
- присвоєння вчених звань професора та доцента працівникам вищих навчальних закладів покласти на Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР [12, с. 61].

Принципово важливим було те, що провідним фахівцям народного господарства “за згодою адміністрації та профспілкового комітету дозволялося здійснювати педагогічну роботу в робочий час до 4 годин на тиждень із збереженням за ними заробітної плати за основним місцем роботи” [12, с. 62]. Визначалося завдання активізувати “проведення наукових диспутів, дискусій, конференцій і семінарів” [12, с. 63].

Постановою “Про підвищення ролі вузівської науки в прискоренні науково-технічного прогресу, поліпшенні якості підготовки фахівців” (1987 р.) висувалося завдання “суттєво підняти теоретичний рівень й актуальність виконуваних у вищих навчальних закладах науково-дослідних робіт, розширити їх масштаби, збільшити народногосподарську віддачу, передбачити випереджальний розвиток фун-

даментальних досліджень, зростання обсягів дослідно-конструкторських і технологічних розробок”. Особлива увага зверталась на “формування тематики науково-дослідних робіт згідно з потребами суспільного розвитку”, концентрацію “наукових сил вузівських колективів на комплексному вирішенні великих наукових і науково-технічних проблем”. Передбачалося підвищити “відповідальність ректорів, деканів, керівників та колективів кафедр і наукових підрозділів вищих навчальних закладів за якість дослідних та дослідно-конструкторських робіт, організацію впровадження отриманих результатів у народне господарство, а також оперативне використання їх у навчальному процесі”, здійснювати “при цьому необхідне фінансове і ресурсне забезпечення” [12, с. 65, 66].

Пропонувалось “більш цілеспрямовано використовувати творчі можливості докторантів, аспірантів вищих навчальних закладів для розгортання досліджень з авангардних напрямів науки”, формувати “групи кадрового супроводу великих технічних розробок з аспірантів і студентів – випускників вищих навчальних закладів і розподіляти їх на підприємства та в організації, де впроваджується ця техніка” [12, с. 67].

Постановою визнано за необхідне “забезпечити подальший розвиток фундаментальних досліджень у вищій школі, насамперед в університетах”, а також висунуто вимогу “підвищити роль університетів як центрів науки, культури і освіти”. Передбачалося “розширення обсягів теоретичних і пошукових досліджень на кафедрах та в науково-дослідних установах вищих навчальних закладів, маючи на увазі до кінця дванадцятої п’ятирічки збільшити їх не менше ніж у два–три рази”, забезпечити “відповідне зростання бюджетних асигнувань на ці цілі, виділяти вищим навчальним закладам необхідні ліміти і фонди на прилади та обладнання” [12, с. 67, 68]. Ректорам вищих навчальних закладів дозволялося “залучати в наукові установи вузів для проведення досліджень, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету і за господарськими договорами із замовниками, осіб професорсько-викладацького складу та навчально-допоміжного персоналу, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів на умовах штатного сумісництва” [12, с. 71].

Відповідною постановою “Про підвищення заробітної плати працівників вищих навчальних закладів” (1987 р.) передбачалося “уведення нових підвищених ставок заробітної плати і посадових окладів працівників вищих навчальних закладів”, установлювалося, що “чергове підвищення окладів працівників з-поміж професорсько-викладацького складу відбувається на основі їх атестації з урахуванням зростання кваліфікації, результатів науково-педагогічної діяльності та залежно від стажу роботи”. Нові умови оплати праці намічалось увести поетапно з 1 вересня 1987 р. до 1992 р. [12, с. 75–77]. Слід підкреслити, що ці умови оплати праці у вищій школі були одними з найкращих в системі народного господарства, що згодом було втрачено [22].

Розглянуті документи справили вирішальний вплив на організацію в подальшому підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації та її наукового забезпечення в Україні [3–5; 15; 16] та Росії [11]. Закладені в 1987 р. концептуальні підходи до вирішення цих питань у вітчизняній практиці в основному збереглися й досі та знайшли своє закріплення і розвиток у законодавстві 1991–2008 рр. Зокрема, останнє стосується Законів України “Про освіту” (1991 і 1996 рр.), “Про наукову і науково-технічну діяльність” (1999 р.), “Про вищу освіту” (2002 р.), Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів (1999 р.), Порядку присвоєння вчених звань професора і доцента (2008 р.), а також

положень про Міністерство освіти і науки України та про Вищу атестаційну комісію України [3–5; 15; 16]. За незначними винятками збереглася модель системи підготовки й атестації науково-педагогічних та наукових кадрів, включаючи централізацію управління такою системою [2].

Однак ця модель підготовки й атестації зазначеного персоналу останніми роками дедалі більше суперечить сучасним умовам і вимогам, незважаючи на різноманітні та перманентні її вдосконалення. Головна причина неадекватності існуючої моделі полягає в її неспроможності забезпечити повною мірою належну якість підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, її невідповідності кращим міжнародним стандартам. Разом з тим зараз неможливо й одночасно відмовитися від неї. Адже проблема неякісного функціонування багатьох вищих навчальних закладів через їх надмірну кількість (904 вищих навчальних закладів, 1005 їх позабазових структурних підрозділів) та очевидну слабкість, особливо в науковому плані, поки що далека від її розв'язання. Тобто слід визнати, що Україна потребує перехідного періоду зі стадією експериментування, а головне – докорінної реструктуризації вищої школи (у якій зосереджено понад 80 відсотків аспірантів і докторантів) з метою подолання різноманітних неефективностей та умов функціонування цієї моделі [1; 6–8; 10; 13; 18; 19–21; 23].

Апріорна незадовільність вказаної моделі як в Україні, так і в Росії [11], зумовлювалася й тим, що поставлене в 1987 р. і в наступних актах законодавства завдання кардинального піднесення дослідно-інноваційної складової вищої освіти як основи функціонування аспірантури і докторантури по суті виконане не було. Навпаки, як зазначається в публікаціях [7–9], рівень розвитку цієї складової в кілька разів поступається практиці вищої школи розвинутих країн.

Проте досвід реформування вищої освіти, започаткований у 1987 р., цінний тим, що продемонстрував принципову можливість двоетапної моделі підготовки науково-педагогічного і наукового персоналу вищої кваліфікації в системі безперервної освіти. Незважаючи на певні вади, аспірантура та докторантура як ступеневі (рівневі) ланки освіти довели свою затребуваність і набули кількісного й якісного зростання. У результаті реформ 1987–2008 рр. сучасна аспірантура та докторантура в Україні (як і в Росії [11]) має ознаки, що задані в процесі перебудови вищої школи в 1987 р. Доречно наголосити, що аспірантура та докторантура виступають опосередкованими формами підготовки кадрів з ученими званнями доцента та професора (є підстави вважати анахронізмом існуюче вчене звання старшого наукового співробітника [23]). Це, насамперед, пов'язано з тим, що і наукові ступені, і вчені звання, які, очевидно, не є тотожними, разом з тим мають один і той самий головний критерій, що закріплюється законодавством: і в першому, і в другому випадках критерієм отримання ступеня або звання визнаються “значні наукові досягнення в певній галузі науки” та “науковий доробок” [2]. Такий критерій в багатьох випадках на практиці приводить майже до автоматичного присвоєння відповідного вченого звання за присудженням наукового ступеня.

Загалом, протягом 1990–2007 рр. система аспірантури і докторантури в країні зростала таким чином [10; 18].

У 1990 р. аспірантура функціонувала у 291 організації, зокрема, у 118 вищих навчальних закладах III і IV рівнів акредитації (79% їх загальної кількості – 149), що становили 41% від усіх організацій. Кількість аспірантів на той час дорівнювала 13,4 тис., у тому числі 8,7 тис. (65%) у вищій школі. До 2007 р. кількість організацій з аспірантурою зросла до 507 (зростання у 1,7 раза), зокрема, у вищих навчаль-

них закладах до 244 (у 2,1 раза), тобто частка останніх підвищилася до 48%. Кількість аспірантів, відповідно, збільшилася до 32,5 тис. (у 2,4 раза – аспірантури стали більшими), 27,3 тис. (у 3,1 раза), а відтак, частка аспірантів вищої школи зросла до 84%. Водночас через значне збільшення (з 149 до 351, або у 2,4 раза) кількості вищих навчальних закладів, частка тих з них, які мають аспірантуру, знизилася до 70%. Однак і цю частку з огляду на те, що половина закладів не веде серйозних наукових досліджень [1], слід вважати надмірною.

Станом на 1991 р. докторантура вже була утворена в 93 організаціях, з них 44, або 47%, були вищими навчальними закладами (28% від 156 з них). Контингент докторантів дорівнював 503 особам, з яких 361 (72%) у вищій школі. У 2007 р. кількість організацій з докторантурою збільшилася до 252 (у 2,7 раза, тобто більше, ніж з аспірантурою), а вищих навчальних закладів – до 163 (у 3,7 раза), у результаті частка останніх зросла до 65%. Відповідна кількість докторантів підвищилася до 1418 осіб (у 2,8 раза – у цілому докторантури стали дещо більшими), 1151 особи (у 3,2 раза), а отже, частка докторантів у вищій школі збільшилася до 81%. Частка вищих навчальних закладів з докторантурою підвищилася до 46%.

Якщо кількісні параметри мережі аспірантури і докторантури в Україні за 1990–2007 рр. зросли суттєво, то якісні – виявили незначне покращення в аспірантурі та погіршення в докторантурі. Справді, випуск аспірантів із захистом дисертацій до закінчення терміну навчання за цей період змінився несуттєво: збільшився з 17% до 21% (у 1,2 раза), зокрема, у вищій школі – з 21% до 24% (також у 1,2 раза) та зменшився в науково-дослідних установах – з 11% до 9% (у 1,2 раза). Для докторантури аналогічні показники у 1991–2007 рр. варіювали більш відчутно, проте в бік погіршення: загальне зменшення з 30% до 20% (1,5 раза), зокрема, у вищій школі – з 32% до 23% (1,4 раза) та в науково-дослідних установах – з 19% до 8% (2,4 раза). Невеликий відсоток випускників аспірантури і докторантури зі своєчасним захистом дисертації не в останню чергу зумовлений громіздкою, тривалою, надто регламентованою і формалізованою процедурою захисту дисертаційних робіт, що зазвичай тягнеться півроку-рік.

На якісні показники функціонування аспірантури та докторантури суттєво впливає і зниження загальної мотивації молодих людей до наукової та науково-педагогічної кар'єри через зниження суспільної престижності відповідної діяльності. Зокрема, це виявляється в невеликих обсягах позабюджетних інвестицій в підготовку кандидатів і докторів наук (порівняно з підготовкою бакалаврів і магістрів), а також із зменшенням частки аспірантів, що навчаються без відриву від виробництва (з 63% у 1990 р. до 60% у 2007 р.). Що стосується фінансування, то державний бюджет продовжує домінувати в підготовці як аспірантів (невелике зменшення протягом 1995–2007 рр. з 96% до 85%, або в 1,1 раза), так і докторантів (збереження на рівні 94% за вказаний 12-річний період).

Крім зазначеного, залишаються великі територіальні та галузеві диспропорції в мережі аспірантур і докторантур та їх кадровому і науковому контексті. Так, якщо у 2007 р. за кількістю студентів вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації на 10 тис. населення території відрізнялися в 12 разів, то аспірантів – у 22 рази, докторантів – 146 разів, кандидатів наук – 13 разів, докторів наук – 47 разів та їх невід'ємним контекстуальним середовищем – обсягами фінансування наукових і науково-технічних робіт – у 156 разів. Існуючі та визначені за методикою, описаною в джерелі [9], кореляційні зв'язки між аспірантами і кандидатами наук, докторантами і докторами наук та інші через ускладнену мобільність фахів-

ців консервують наявні диспропорції. Скажімо, у двох регіонах – м. Київ та Харківська область – зосереджено 48% аспірантів, 58% докторантів, 42% кандидатів наук і 52% докторів наук, а також 56% фінансування наукової та науково-технічної діяльності в Україні. Подібні нерівномірності наявні і в галузевому вимірі дослідно-інноваційної сфери. Наприклад, у п'яти з 27 галузей науки – фізико-математичних, технічних, економічних, педагогічних і медичних науках, сконцентровано 57% аспірантів і 57% докторантів, 65% кандидатів наук і 69% докторів наук, а на п'ять наукових галузей – фізико-математичні, біологічні, технічні, сільськогосподарські і медичні науки – припадає 80% фінансування наукових і науково-технічних робіт [10; 18].

Висновки. Перший висновок полягає в значному піднесенні ролі вищої школи в підготовці кандидатів та докторів наук через аспірантуру й докторантуру. Другий – у провідній ролі аспірантури та докторантури як інституцій, особливо першої з них, у підготовці наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Річна кількість захистів кандидатських дисертацій (понад 5 тис.) є помітно меншою, ніж випуск аспірантів (майже 7,2 тис. у 2007 р.), докторантів випускається у 1,8 раза менше (414 осіб), ніж щороку захищається докторських дисертацій (понад 750). Останнє означає, що докторські дисертації до цього часу значною, хоча й не переважною мірою виконуються самостійно без спеціально організованої підготовки в докторантурі.

Таким чином, частина із закладених у 1987 р. засад організації та функціонування системи підготовки наукового та науково-педагогічного персоналу, переважно через аспірантуру і докторантуру, виправдана часом і має бути збережена в сучасній моделі організації такої підготовки, інші необхідно змінити в умовах інтеграції в європейські простори вищої освіти та досліджень. Практика підтверджує, що провідну роль у цій справі фактично відіграє вища школа.

Література

1. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи : доповідь міністра освіти і науки Івана Вакарчука на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України від 21.03.08 р., м. Київ // Освіта України. – 2008. – № 23. – 25 березня.
2. Закон України “Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації” : проект // Бюлетень ВАК України. – 2008. – № 8.
3. Закон України “Про вищу освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Закон України “Про освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Законопроект потребує доопрацювання як у концептуальному, так і в конкретно-редакційному плані / [В. Луговий, М. Степко, Н. Дем'яненко, О. Слюсаренко та ін.] // Педагогічна газета. – 2008. – лип. – № 7.
7. Луговий В.І. Інтеграція дослідницько-інноваційної складової вищої школи країн ОЧЕС в європейські науковий і освітній простори: порівняльний аналіз / В.І. Луговий // Наука та наукознавство. – 2008. – № 2.
8. Луговий В.І. Проблема освітньо-наукової інтеграції в підготовці кандидатів і докторів наук в Україні // Проблеми освіти : наук. зб. – К. : Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2007. – Вип. 54.
9. Луговий В.І. Дослідницько-інноваційний контекст розвитку третього циклу вищої освіти в країнах Організації економічного співробітництва і розвитку (статистично-кореляційний аналіз взаємодії) / В.І. Луговий, Ж.В. Таланова // Вища освіта України. – 2008. – Додаток 3,

- т. І (8). Тематичний випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”.
10. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. 2007 : стат. зб. / Держкомстат України ; за ред. Н.С. Власенко; відп. за випуск І.В. Калачова. – К. : ДП “Інформ.-вид. центр Держкомстату України”, 2008.
 11. Образование и общество: готова ли Россия инвестировать в своё будущее? : О-23 докл. / Обществ. палата Рос. Федерации. – М. : Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2007.
 12. Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране : официальное издание. – К. : Вища школа, 1987.
 13. Попович О.С. Проблеми вдосконалення правового забезпечення підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації в Україні / О.С. Попович, Л.С. Лобанова // Наука та наукознавство. – 2004. – № 1.
 14. Про забезпечення дальшого розвитку вищої освіти в Україні : Указ Президента України від 25.09.08 р. № 857. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
 15. Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів : постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.99 р. № 309. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.
 16. Про затвердження Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.08 р. № 1149 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.
 17. Проект Закону “Про внесення змін до Закону України “Про вищу освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.
 18. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України ; за ред. О.Г. Осауленка ; відп. за вип. П.П. Забродський. – К. : Консультант, 2008.
 19. Таланова Ж.В. Проблема ідентифікації найвищого (6-го) освітнього рівня за Міжнародною стандартною класифікацією освіти в Україні / Ж.В. Таланова // Вища освіта України. – 2008. – № 1.
 20. Таланова Ж.В. Трансформація шостого, найвищого рівня освіти в Україні в умовах Болонського процесу / Ж.В. Таланова // Матеріали Міжнародної наукової конференції [“Імплементація західних освітніх стандартів в пострадянських країнах”] (Київ, 21–22 квітня 2008 р.). – К., 2008.
 21. Удосконалення законодавства про вищу освіту – вимога часу: Іюповідь міністра освіти і науки Вакарчука І.О. на слуханнях Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти 18.06.08 р. // Освіта України. – 2008. – 11 лип. – № 51–52.
 22. Ющенко В. Освіта як державний пріоритет / В. Ющенко // Урядовий кур’єр. – 2008. – 3 жовт. – № 184.
 23. Якою бути підготовці та атестації фахівців вищої кваліфікації / [В. Луговий, М. Степко, Н. Дем’яненко, О. Слюсаренко та ін.] // Педагогічна газета. – 2008. – № 10. – жовт.
 24. Conclusions and Recommendations: Bologna Seminar on “Doctoral Programmes for the European Knowledge Society” (Salzburg, 3-5 February 2005). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eua.be/eua/jsp/en/upload/Salzburg_Conclusions.1108990538850.pdf.
 25. Education at a Glance 2008: OECD Indicators. – Paris: OECD Publications, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/document>.
 26. European Commission. Growth and Jobs. Background [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/growthandjobs/>.
 27. Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>.
 28. Global Education Digest 2008: Comparing Education Statistics Across the World [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uis.unesco.org/>.
 29. Human Development Report, 2007/2008. – New York, USA, 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hdr.undp.org>.
 30. International Standard Classification of Education. ISCED 1997 / UNESCO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.uis.unesco.org/en/pub/pub.
 31. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world: London Communiqué [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dfes.gov.uk>.